

Noten

1. H. L. Ph. Leeuwenberg en A. M. A. van Geloven, Inventaris van de archieven van de Aarts priesters van de Hollandse Zending 1727-1853 (1867), Rijksarchief Utrecht 1982 (verder te citeren: De archieven van de Aarts priesters).
2. C. C. de Gopper-Zuiderland en L. P. W. de Graaff, Inventaris van de Collectie Rijsenburg. Verzameling archivalia en documentalia toebehorend aan het Aartsbisdom Utrecht 1983 (verder te citeren: Collectie Rijsenburg).
3. Th. G. P. M. Ruijs, Een historische schets van Katholiek Zeist, Van de Poll-Stichting, Zeist 1979; V. A. M. van der Burg, Uit de geschiedenis van de R.K. Parochie van de H. Joseph te Zeist (1842-1900), Bulletin van de Van de Poll-Stichting(9)1979, blz. 3 e.v.
4. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1134. Visitationverslag Zeist 5 september 1844: 762 zielen en 508 communicanten. In 1849 telde Zeist op een bevolking van 3.763 ruim 1053 R.K. Vgl. J. A. de Kok o.f.m., Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie, Assen 1964, blz. 350. De inkomsten van de pastoor uit 's Rijks kas bedroegen f 400,- per jaar.
5. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1489.
6. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1157 in voce Zeist.
7. Collectie Rijsenburg, inv.no. 1218; De Godsdienst-vriend 1842, II, blz. 264 en 270; 1843, I, blz. 171 en II, blz. 48 en 84; 1858, II, blz. 84.
8. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1157 in voce Zeist.
9. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1158, in voce Zeist.
10. J. C. van der Loos, Van een ontevreden kerkmeester, AAU (49) 1924, blz. 257 e.v.
11. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1494.
12. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1493.
13. Collectie Rijsenburg, inv.no. 1218.
14. De archieven van de Aarts priesters, inv.no. 1492.
15. V. A. M. van der Burg, Utrechtse Katholieke notabelen te Zeist begraven, Maandblad Oud-Utrecht (58) 1985, blz. 258-259. Vgl. ook: Roland Blijdenstein, Zeist, Groei en Bouw. Utrechtseweg-Driebergseweg, Zeist 1984, blz. 178-181 en P. J. Verdam, Provincie en gemeenten in het Utrechtse van 1815 tot 1850. Opstellenbundel P. van Zanten, 's-Gravenhage 1988, blz. 36.
16. Th. G. P. M. Ruijs, a.w., blz. 29-30.
17. Het is m.i. van groot belang in onze provincie een inventarisatie van pastoors- en predikantenportretten te doen uitvoeren. Wellicht zou het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht goede diensten kunnen bewijzen om dit stukje bedreigd provinciaal cultuurbezit wettenschappelijk verantwoord in kaart te brengen.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Friedrich Wilhelm Mengelberg

Friedrich Wilhelm Mengelberg (1837-1919) is niet een beeldhouwer die hier ten lande algemene waardering geniet. Slechts in betrekkelijk kleine kring is het werk van deze Duitser, die zich in 1869 in Utrecht vestigde, bekend. Hij kwam naar de Domstad nadat de Utrechtse kapelaan Gerard Willem van Heukelum hem en zijn werk aan de Keulse Dom had leren kennen. Dat werk viel bij de geestelijke goed in de smaak, en de 32-jarige beeldhouwer verhuisde en vestigde zich op Hoogt 10. Drie jaar later was een eigen huis en atelier gereed en zien we hem Maliebaan 80 betrekken.

Over deze beeldhouwer schrijft Walter Geis in het *Köllner Dornblatt* 54 (1989) „Der Kreuzweg im Köllner Dom“. Het artikel dat fraai met een aantal kleurenfoto's van de kruisweg ondersteund wordt, behandelt uitvoerig de veertien kruiswegstaties die Mengelberg tussen 1893 en 1898 vervaardigde voor de Keulse Dom. Het *Köllner Tageblatt* van 21 oktober 1898 is enthousiast: „in den Stationen, besonders in den beiden letzten (13 und 14), scheint Mengelberg sein Bestes gegeben zu haben, was er als Gottbegnadeter Künstler, als würdigen Enkel seines Großen Ahn, des Freundes Wallrafs gegeben konnte“.

Waarom vestig ik in het Maandblad de aandacht op dit artikel? Er zijn een aantal redenen. De eerste is dat ondanks dat Mengelberg uit Duitsland komt, het om een beeldhouwer gaat die zijn atelier in Utrecht had, er woonde en werkte. Vervolgens ontwierp hij voor veel Nederlandse kerken grote beeldhouwwerken in

neogotische stijl; hij beeldhouwde ze zelf, of liet ze beeldhouwen. Zo is een van Mengelbergs topstukken het hoogaltaar in de Utrechtse Willibrorduskerk aan de Minrebroederstraat. Daarbij moet worden opgemerkt dat - ook in Utrecht - een aantal scheppingen van Mengelberg verloren ging, bijvoorbeeld de hoogaltaren en zijaltaren in standseen van de O. L. Vrouwekerk aan de Biltstraat, de Martinuskerk aan de Oudegracht en de inrichting van de kapel van het Hiëronymushuis aan de Maliesingel.

Mijn tweede motief dit artikel hier te signaleren zijn de jaartallen. De Keulse kruisweg (1893-1898), recentelijk geheel gerestaureerd, stamt uit de tijd dat de kunstenaar al 24 jaar in Utrecht woonde en werkte. In zijn produktie lopen dus Nederlandse en Duitse opdrachten door elkaar heen. Dat wordt, als zijn naam eens ergens valt, nauwelijks opgemerkt: in ons land is Friedrich Wilhelm meestal een Duitser die naar Nederland kwam en daar tot zijn dood in 1919 werkte. In het artikel van Walter Geis wordt een soort spiegelbeeld opgeroepen: weliswaar verhuisde Mengelberg naar Utrecht en werkte hij aan de decoratie van Nederlandse kerkgebouwen, maar hij is evenzeer een Duitser die voor Duitse kerken arbeide. . . .

Een fraai voorbeeld dat de auteur ons geeft, (en dat gecompliceerd is) is het Mariabeeld dat Mengelberg in 1886 beeldhouwt en dat hij inzendt voor de Vaticaanse tentoonstelling in 1887. De Utrechtse katholieken schenken vervolgens deze neogotische Maria met Kind aan Paus Leo XIII bij gelegenheid van diens gouden priesterfeest dat in hetzelfde jaar gevierd wordt.

De Paus op zijn beurt doet het beeld cadeau aan de in aanbouw zijnde Marienkirche te Bonn.

In feite opereert Mengelberg gelijktijdig in het Rijnland en in Nederland. Dat die gegevens over en weer slecht bekend zijn, vind je terug in dit artikel, als je leest hoe de auteur die het Keulse materiaal goed kent, direct struikelt wanneer hij het over het Utrechtse werk heeft. Zo laat de auteur Mengelberg het hoogaltaar in de Utrechtse Dom beeldhouwen. „Für den Dom in Utrecht schuf Mengelberg 1885 den Hochaltar. Das daraus erhaltene Gehäuse mit den Darstellung des Abendmahls war im Stil des 14. Jahrhunderts gestaltet, also der Periode, in der der Dom errichtet worden war“.

In een voetnoot verwijst Geis naar de catalogus *Beeldhouwkunst* van het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht die directeur D. P. R. A. Bouvy in 1963 schreef. Maar het betreffende Laatste Avondmaal kwam uit het in 1957 gesloopte hoogaltaar van de H. Hartkerk te Maarssen. (Daar heeft het sedert 1972 overigens als reliëf weer een plaats gekregen in de absis van de kerk.)

Mengelberg werkte tegelijkertijd in de aartsbisdommen Keulen en Utrecht. Hij was een kunstenaar die sterk in middeleeuwse termen dacht. In Utrecht was hij lid van het Bernulphusgilde. Utrecht was in de middeleeuwen een bisdom dat onderhorig was aan de aartsbisshoop van Keulen. Er waren allerlei betrekkingen, o.a. in de zin dat kunstenaars over en weer reisden en werkten. Dat is in Mengelbergs dagen weer zo. Om nog enkele voorbeelden te noemen. In 1892 voltooidde Mengelberg de bronzen vleugeldeuren voor het noordtransept van de Keulse Dom. Hij had de prijsvraag gewonnen. Drie gipsafgietsels van deze deuren sieren sinds mensenheugenis de gang van Nieuwegracht 61, toendertijd de woning van de aartsbisshoop.

In 1894 ontwierp Mengelberg de achterkant en de altaartafel voor het St. Klara-altaar dat een plaats kreeg in de Keulse Dom. Dit altaar was afkomstig uit de afgebroken Klarakirche in dezelfde stad. Thans staat het in de noordelijke beuk van de Dom.

Terug naar de kruisweg in hetzelfde kerkgebouw. Kunnik Alexander Schnütgen wilde dat die persé door Mengelberg, zijn oogappel, gemaakt werd. Diens stijl beviel de domheer zo, omdat Mengelberg telkens zijn stijl voegde in die van het ter beschikking staande bouwwerk of voorwerp.

Mengelberg vervaardigde een groot aantal kruiswegen, o.a. voor de Utrechtse Catharijnekkerk. Die was niet gebeeldhouwd hetgeen volgens de Keulse kunnik het fraaiste zou zijn. Voor vochtige kerken beval Schnütgen echter in zijn artikel „Der neue Kreuzweg im Dom zu Köln (*Zeitschrift für Christliche Kunst* 6 (1893), 87-94) schilderijen op koper aan. De Catharinakerk was zo'n vochtig gebouw. Zowel de Catharijne- als de Willibrordkerk kregen zo een op koper geschilderde serie. We zien het kader dat Schnütgen in zijn *Zeitschrift für Christliche Kunst* procla-

Foto: G.A.U. Icon. Atlas F. W. Mengelberg (3).

meert, van toepassing in tenminste twee Utrechtse kerken. Die van de Willibrorduskerk bevindt zich nog *in situ*; die van de Catharijnekkerk siert nadat er enkele centimeters zijn afgereesd, sedert 1975 de Martinuskerk te Duistervoorde (Overijssel).

Hoe meer je je verdiept in Mengelberg, hoe interessanter diens oeuvre wordt. Ik zou hier een lans willen breken voor een totaalstudie van het werk van Friedrich Wilhelm Mengelberg. Ik denk dat de tijd er rijp voor is. In de Keulse Dom is Mengelbergs werk gerestaureerd. De neogotiek is er als stijl gerehabiliteerd zo ze daar ooit in discrediet geraakt mocht zijn. Wel moet worden vastgesteld dat in Duitsland veel van zijn werk in de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan zal zijn.

In ons land heeft de zgn. Tweede Beeldenstorm van de jaren zestig van deze eeuw het nodige verwoest. Maar ook is het nodige de dans ontsprongen. Met een knipoog naar het Verenigd Europa van 1992: deze Utrechts-Keulse beeldhouwer aan de Maliebaan verdient een gedegen studie zonder dat de landsgrenzen gerespecteerd worden.

Casper Staal